

СИТУАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

У статті проведено огляд теоретичних досліджень в межах ситуаційної парадигми. Показаний психологічний зміст ситуацій життєдіяльності людини, описані компоненти їх структури. На основі аналізу професіограм основних видів професійної діяльності в системі МВС (слідчої, оперативно-розшукової, профілактичної) визначений психологічний зміст типових ситуацій професійної діяльності персоналу. Результати емпіричного дослідження показали, що суб'єктивна категоризація службових ситуацій працівниками ОВС відбувається переважно в просторово-часовому континуумі. Представлені дані про переживання працівниками ОВС ситуацій службової діяльності різного генезу (простору, часу, спілкування) в осях «загроза – втрата – виклик».

Ключові слова: ситуація, ситуаційна парадигма, суб'єктивна категоризація, правоохоронна діяльність.

В статті проведено обзор теоретических исследований в рамках ситуационной парадигмы. Показано психологическое содержание ситуаций жизнедеятельности человека, описаны компоненты их структуры. На основе анализа профессиограм основных видов профессиональной деятельности в системе МВД (следственной, оперативно-розыскной, профилактической) определено психологическое содержание типичных ситуаций профессиональной деятельности персонала. Результаты эмпирического исследования показали, что субъективная категоризация служебных ситуаций сотрудниками ОВД происходит преимущественно в пространственно-временном континууме. Представлены данные про переживание сотрудниками ОВД ситуаций служебной деятельности разного генеза (пространства, времени, общения) в осях «угроза – потеря – вызов».

Ключевые слова: ситуация, ситуационная парадигма, субъективная категоризация, правоохранительная деятельность.

Актуальність теми дослідження. Останнім часом в соціально-психологічних дослідженнях значну цікавість викликає ситуаційна парадигма. Розуміння психологічної ситуації в контексті системного підходу як відкритої, ієрархічно організованої, динамічної системи відкриває шляхи до вивчення детермінант поведінки людини. Зовнішнє оточення завжди представлене для суб'єкта у вигляді конкретної ситуації, у відповідності до вимог якої організуються компоненти психіки, досягається адаптаційний ефект.

Правоохоронна діяльність може бути представлена як сукупність ситуацій професійної діяльності, які ієрархічно побудовані за рівнями усвідомленості, узагальненості та іншими характеристиками. Ситуаційна парадигма відкриває шляхи вивчення взаємного впливу особистості та ситуації, прогнозу розвитку цієї системи. З цих позицій дослідження в межах юридичної психології майже не проводяться.

Стан наукової розробленості проблеми. Психологічні уявлення про структуру ситуації беруть початок у

дослідженнях К. Левіна [1, 2 та ін.]. У вітчизняній психології особливості сприйняття ситуацій досліджувались Л. Бурлачуком, М. Кузнецовим, О. Леонтьєвим, В. Мясіщевим та ін. [3, 4, 5, 6].

Нині ситуаційна парадигма нині реалізується здебільшого в дослідженнях професійно-складних та стресових ситуацій (В. Абабков, Л. Анциферова, Н. Водоп'янова, Н. Гришина, В. Знаков, С. Ковальов, Є. Коржова, М. Перре, В. Снетков, У. Томас, С. Трифонова, О. Філіпов та ін.). Дослідниками описані основні підходи до вивчення соціальних ситуацій [3], об'єктивні та суб'єктивні параметри ситуацій [1], види і типи складних ситуацій [3, 8, 9, 10 та ін.].

В основі моделі регуляції психічних станів, яку пропонує О. Прохоров, лежить уявлення про те, що змістовна організація свідомості обумовлює вибірковість впливу ситуацій життєдіяльності та їх змісту на суб'єкта. Ситуація мов би «переломлюється», опосередковується через її найбільш значимі для суб'єкта складові [11]. На нашу думку, такими найбільш

значимими складовими ситуації є ті, що свідомо переживаються суб'єктом, слугують основними критеріями її суб'єктивної категоризації – від найпростіших («подобається – не подобається») до більш тонко диференційованих.

Ситуація як елемент психологічного тезаурусу, на думку А. Філіпова є сукупністю елементів (подій, умов, обставин тощо), які впливають на суб'єкта шляхом стимулювання, обумовлювання та коригування. Це досягається за рахунок енергоінформаційної насиченості ситуації, яка одночасно детермінує активність суб'єкта та задає просторові та часові межі її реалізації. У межах конкретної ситуації актуалізується конкретний психічний стан, в цьому проявляється його адаптаційна функція – приведення психічних структур у відповідність до актуальних вимог оточення [12].

Зміна ситуації неминуче тягне за собою зміну психічного стану суб'єкта, і ця закономірність відображена навіть в лексиці: в повсякденній мові ситуація позначається як «стан справ», «становище», а рос. – «*обстановка*». Бачимо, що лексично ситуації нерозривно пов'язана із станами. В дослідженні В. Ганзена показано, що зміна складових ситуації веде до зміни психічного стану [13].

У типовій структурі ситуації виділяють наступні основні компоненти:

1. Об'єктивне середовище діяльності:

а. фізичні та біологічні властивості середовища;

б. культурні та соціальні фактори (норми, цінності, традиції тощо);

с. знаряддя, предмети та результати праці;

д. просторові та причинно-наслідкові зв'язки між ними.

2. Суб'єкт діяльності, який діє в даному ситуаційному просторі. Він представлений своїми активністю, мотивами, цілями тощо [11].

На думку С. Трифонової динаміка ситуації та її включення до певного часового контексту відбувається під впливом змін її умов та обставин, або змін, які відбуваються з самим суб'єктом як організуючим початком ситуації. Дослідник вважає, що розвиток ситуації обумовлюється ступенем її усвідомлення суб'єктом [14]. На нашу

думку, механізмом усвідомлення в даному випадку виступає переживання.

В. Знаков відмічає, що ситуація набуває психологічного змісту легкої або важкої в результаті того, як людина її сприймає, категоризує, розуміє та відповідно як поводить в ній [15].

Важливим аспектом вивчення ситуації є її розуміння як складно організованого суб'єктивного образу об'єктивної дійсності. Тобто суб'єкт має справу не з фрагментом дійсності, а лише з його репрезентацією у власній свідомості. Іншими словами, ситуація стає такою для суб'єкта, коли він наділяє її власним значенням, роблячи суб'єктивною. Суб'єкт виділяє елементи та зв'язки, які обумовлюють цілісність ситуації для нього самого. Якщо розглядати ситуацію як систему, то її системоутворювальним фактором виступає сам суб'єкт: він відображає не весь об'єктивний світ, а лише ту його частину, яка відповідає його актуальним потребам, мотивам тощо [11].

На думку В. Снеткова, ситуація повинна стати основною категорією пізнання життя людини. Він вважає ситуацію різновидом соціально-психологічної відкритої системи, яка включає три елементи: 1) окрема людина як суб'єкт чи об'єкт взаємодії; 2) простір взаємодії; 3) соціальна організація у вигляді норм, законів та інших правил, які визначають межі ситуації. Він пропонує наступні шкальні критерії для оцінок особливостей сприйняття ситуацій: складність – простота, раціональність – ірраціональність, закритість – відкритість, стабільність – динамічність [16].

Ситуація може виступати в якості елемента системи, наприклад, окремі ситуації трудової діяльності утворюють систему більш високого рівня, яка розуміється як «робота взагалі» на відміну від іншої системи ситуацій «сімейного життя» чи «відпочинку». Таких найбільш загальних «сфер» життя В. Менделевич нараховує чотири: робота, сім'я, дозвілля та секс [17]. В той же час окрема ситуація діяльності може розкладатись на більш «дрібні» ситуації, як правило при виникненні подій підвищеної значимості.

Психологічна специфіка складних ситуацій службової діяльності працівників органів внутрішніх справ досліджувалась

низкою авторів (Л. Балабанова, М. Корольчук, В. Крайнюк, Г. Литвинова, В. Лефтеров, О. Тімченко, та ін.). На основі узагальнення вказаних джерел М. Чуносів окреслив поняття ризиконебезпечної ситуації в діяльності працівників ОВС, яка визначається наявністю: а) надзвичайних обставин (обставини природного, біологічного, техногенного та іншого характеру, які характеризуються підвищеним ступенем загрози для життя та здоров'я громадян); б) особливих умов (умови діяльності, в яких виникає потреба здійснення додаткових, на рівні законодавчих і виконавчих органів влади, заходів правового, організаційно-тактичного та іншого характеру, необхідного ресурсного забезпечення для нормалізації надзвичайної обстановки в мінімально стислі терміни і з якнайменшими витратами); в) критичних ситуацій (що характеризуються наявністю безпосередньої загрози здоров'ю та життю працівника ОВС) [18].

Психологічна специфіка таких ситуацій може бути частково розкрита через аналіз психогам основних видів професійної діяльності в системі МВС: слідчої, оперативно-розшукової, профілактичної та ін. Такий аналіз дозволив виділити такі характеристики типових ситуацій професійної діяльності працівників: а) характеризуються підвищеною відповідальністю за свої дії, та прийняті рішення; б) часто включають силове (в т.ч. із застосуванням вогнепальної зброї) єдиноборство із злочинцями; в) ризикові та небезпечні для життя та здоров'я; г) притаманна інтенсивна комунікація, як із цивільними так і з асоціальними та кримінально-орієнтованими особами; д) часто обмежені в часі; е) характеризуються невизначеністю та тривалими емоційними навантаженнями; ж) притаманний ненормований (нефіксований) робочий час. Бачимо, що ризиконебезпечність діяльності працівників кримінальної міліції відбита навіть у типових ситуаціях.

Особливості типових ситуацій діяльності дільничних інспекторів міліції: а) тривале перебування на території обслуговування (доводиться перевіряти підвали, горища будинків, відвідувати притони, обходити гуртожитки і квартири,

контролювати вокзали, автовокзали і т.д.); б) спілкування з особами, які займаються проституцією, звідництвом, тримають притони; в) спілкування із раніше судимими особами, для яких характерна кримінальна орієнтація, негативне ставлення до соціально-корисної праці, зловживання спиртними напоями, низький моральний і інтелектуальний рівень, агресивність і вороже ставлення до представників влади; г) спілкування із хронічними алкоголіками, наркоманами та токсикоманами, які систематично порушують суспільний порядок, з громадянами хворими шкірно-венеричними захворюваннями, туберкульозом, СНІДом, та іншими інфекціями. Таким чином, переважно типові ситуації діяльності дільничних інспекторів пов'язані із спілкуванням.

Характеристики типових ситуацій діяльності працівників слідчих підрозділів МВС: а) пов'язані із управлінням (керівництво слідчо-оперативними групами на місці події, організація взаємодії зі службами кримінальної міліції і міліції громадської безпеки з метою затримання підозрюваних у скоєнні злочину); б) характеризуються процесуально-унормованою комунікацією підвищеної відповідальності (прийняття рішень про порушення або відмову у порушенні карних справ, здійснення оглядів місця події, обшуків, виїмок та накладення арештів на майно, допитів свідків, потерпілих, звинувачуваних, що проходять по карній справі, слідчих експериментів, перевірок показів на місці та ін.); в) притаманний високий бюрократизм (складання протоколів слідчих дій, постанов про притягнення в якості обвинувачених по різноманітним складам злочинів і інші документів у відповідності із законодавством).

Особливості типових ситуацій діяльності працівників патрульно-постової служби міліції: а) пов'язані із роботою на маршрутах обслуговування (забезпечення громадської безпеки та порядку, профілактика правопорушень, охорона майна всіх форм власності тощо); б) часто пов'язані із застосуванням до правопорушників заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та зброї; в) часто вимагають негайного надання медичної допомоги та іншої допомоги людям, які

постраждали від правопорушень та нещасних випадків, взятим під варту, неповнолітнім, які залишаються без опіки тощо.

Слід відмітити, що не дивлячись на досить різні службові ситуації, більшість з них виникає у діяльності працівників міліції усіх служб (під час відпрацювань зон обслуговування територіальних підрозділів, охорони громадського порядку під час проведення масових заходів, заступання в добові чергування у складі слідчо-оперативних груп тощо). Це обумовлює доцільність досліджень психологічної специфіки типових ситуацій службової діяльності працівників органів внутрішніх справ взагалі.

Особливості психічних станів, які виникають у працівників ОВС, можуть розглядатись як маркер їх адаптованості до умов служби та її ефективності. О. Прохоров, реалізуючи ситуаційний підхід в дослідженнях смислової регуляції психічних станів, відмічає, що будь-яка діяльність, в тому числі і професійна, може бути розглянута як система ситуацій. Системоутворюючим фактором в такому випадку буде виступати сам суб'єкт, а точніше його потреби та цілі, які визначають якісну специфіку психологічних ситуацій [11]. Значимі події, епізоди або стимули окреслюють суб'єктивні межі ситуації в просторі та часі. Визначене суб'єктом коло типових ситуацій утворюють ситуації більш високого рівня абстрагування (наприклад «ситуації роботи»

або «ситуації сімейного життя»), а вони в свою чергу входять до більш широкого утворення «образ життя», яке інтегровано в простір культури. Навпаки, виникнення значимої події призводить до дробіння ситуації на декілька більш низького рівня (наприклад, після розбиття чашки за обідом, суб'єкт із загальної ситуації «обід» виділяє її окремо).

Обговорення результатів дослідження. Нами було проведено визначення кола типових ситуацій, які виникають в повсякденній діяльності працівників ОВС. Переважну більшість типових ситуацій службової діяльності склали ситуації професійного спілкування з різними категоріями працівників та громадян. Так, 17 ситуацій (63%) містять в назві «спілкування» або «розмова», тому їх можна вважати ситуаціями спілкування. За критеріями часу опитуваними було обрано 4 ситуації (15%): вечірня та ранкова наради, затримка на роботі тощо. Останнім критерієм вибору ситуацій є просторовий: 4 ситуації (15%) диференціюються в залежності від місця протікання (наприклад виїзд на місце пригоди або до керівних органів). Ситуації ведення службової документації не були віднесені до жодного типу.

Особливості сприйняття працівниками ОВС типових ситуацій службової діяльності обумовлюють особливості поведінки та переживань в цих ситуаціях. Результати дослідження представлені на рис. 1.

Рис 1. Порівняльна характеристика стресогенності типових ситуацій службової діяльності працівників ОВС (у % від кількості ситуацій).

Питання психології

Із рисунку видно, що ситуаціями виклику опитувані обох груп вважають переважну кількість типових службових ситуацій, незалежно від їх генезу: спілкування (65%), часу (75%), простору (50%). Ситуації виклику характеризуються тим, що особистий внесок чи витрати емоційних, інтелектуальних, фізичних ресурсів виявляються меншими, ніж користь, яку можна отримати з ситуації, а ситуація вимагає емоційного навантаження та напруження копінг-механізмів. На думку Р. Лазаруса, це ситуації, які пов'язані із суперництвом, досягненням соціального статусу та поваги.

В групі працівників, які не займаються оперативною діяльністю загроза та втрата досліджуваними в рівній мірі приписується ситуаціям спілкування, часу та простору (приблизно по 25%). Ситуації загрози характеризуються переживанням можливості втрат опитуваними, вимагають активації адаптаційних можливостей, тримають опитуваних в напруженості, змушують очікувати на небезпеку. Ситуації втрати характеризуються впевненістю досліджуваних в тому, що вони пов'язані із втратою часу, особистісних та матеріальних

ресурсів при відсутності користі від їх розв'язання.

Працівники кримінальної міліції вирізняються тим, що не виділяють з сукупності ситуацій спілкування таких, які несуть загрозу, та з просторових ситуацій – ситуацій втрати. Таким чином, ситуації спілкування оперативні працівники переживають як виклики (71% ситуацій), що потребують більш творчого підходу. Просторові ситуації (охорона громадського порядку, виїзд на місце пригоди тощо) вони вважають такими, в яких ймовірність втрат ресурсів, авторитету, чи часу є мінімальною. В оцінках даних ситуацій досліджуваними переважає загроза (50%) та виклик (50%).

Гендерний аспект сприйняття особливостей стресогенності типових ситуацій службової діяльності досліджуваними представлений на рис. 2.

Із рисунку видні значні гендерні відмінності в уявленнях про типові ситуації службової діяльності. Так, в ситуаціях спілкування чоловіків більшою мірою представлені ситуації загрози та втрат, тоді як жінки здебільшого переживають спілкування на роботі як виклик.

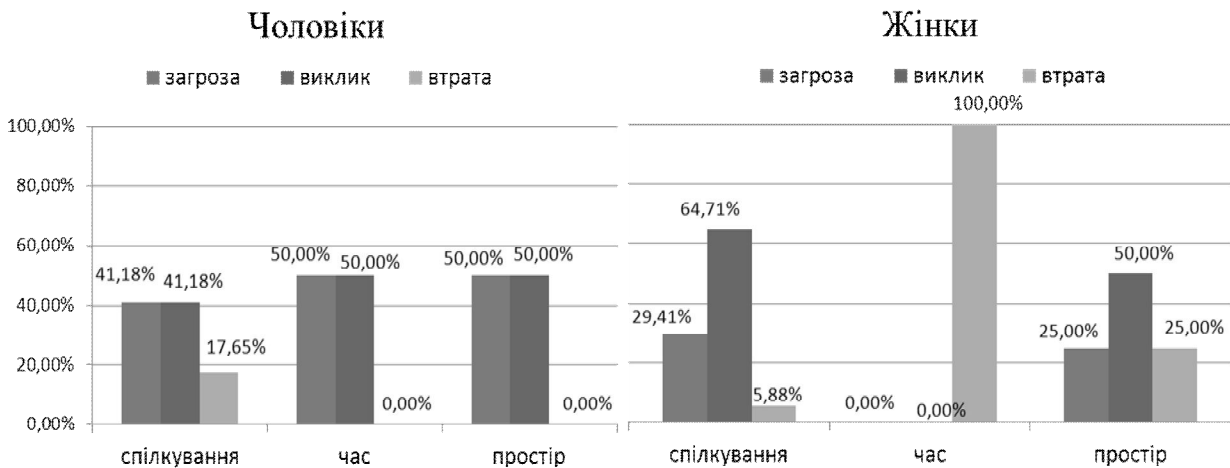

Рис 2. Порівняльна характеристика стресогенності типових ситуацій службової діяльності працівників ОВС різної статі (у %).

Усі часові ситуації для усіх жінок є ситуаціями втрат (інструктаж перед заступанням в наряд, ранкові наради, підведення підсумків роботи за тиждень та місяць, затримки на роботі), а чоловіки сприймають ці ситуації виключно як загрозу (50%) та виклик (50%). Можна зробити висновок про відносну пасивність поведінки жінок в цих ситуаціях. В ході опитування було з'ясовано, що дійсно жінки-працівники ОВС пов'язують вказані ситуації із втратами

часу, здоров'я чи особистісних ресурсів, при відсутності позитивних здобутків.

Четверта частина ситуацій, які детерміновані просторово (прихід на роботу, виїзд на місце пригоди, охорона громадського порядку виїзд до керівних органів) жінки сприймають як втрати, а чоловіки схильні вважати їх загрозою (50%) та викликом (50%).

Висновки. Підвищення ефективності психопрофілактичної роботи передбачає

визначення чинників оперативно-службової діяльності, які негативно впливають на ефективність та своєчасність здійснення ранньої діагностики вказаних проблем у персоналу. На сучасному етапі розвитку служб психологічного забезпечення

діяльності ОВС, ситуаційна парадигма практично не використовується. Тому психологічні особливості сприйняття та переживання типових ситуацій службової діяльності працівників органів внутрішніх справ потребують подальшого уточнення.

Література

1. Левин К. Динамическая психология: избранные труды / К. Левин / под общ. ред. Д.А. Леонтьева и Е.Ю. Патяевой. – М. : Смысл, 2001. – 576 с.
2. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – М. : Сенсор, 2000. – 368 с.
3. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций / Л.Ф. Бурлачук, Е.Ю. Коржова. – М. : Российское педагогическое агентство, 1998. – 263 с.
4. Кузнецов М.А. Ситуаційний аналіз емоційних переживань у навчальній діяльності / М.А. Кузнецов, Л.В. Вишневіська // Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Психологія. Випуск 18. – Харків: ХНПУ, 2006. – С. 11 – 26.
5. Мясичев В.Н. Психические состояния и отношения человека / В.Н. Мясичев // Обзорение психиатрии и медицинской психологии им. Бехтерева. – СПб, 1996. – №1. – С. 8-14.
6. Узнадзе Д.Н. Психология установки : монография / Д.Н. Узнадзе. – СПб. : Питер, 2001. – 416 с.
7. Абабков В.А. Адаптация к стрессу. Проблемы теории, диагностики, терапии / В.А. Абабков, М. Перре. – СПб. : Речь, 2004. – 166 с.
8. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций / Ф.Е. Василюк. – М. : МГУ, 1984. – 200 с.
9. Лазарус Р.С. Эмоция как процесс защиты / Хрестоматия по психологии эмоций / Автор-составитель В. Виллюнас. – СПб. : Питер, 2007. – 496 с.
10. Росс Л. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт / под ред. Е.Н. Емельянова. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 429 с.
11. Прохоров А.О. Смысловая регуляция психических состояний / А.О. Прохоров. – М. : Институт психологии РАН, 2009. – 352 с.
12. Филиппов А.В. Ситуация как элемент психологического тезауруса / А.В. Филиппов, С.В. Ковалев // Психологический журнал, 1986. – Т.7. – № 1. – С. 14-21.
13. Ганзен В.А. Системное описание психических состояний, возникающих в процессе восприятия информации / В.А. Ганзен, А.И. Юрьев // Вестник ЛГУ. Серия 6, 1987. – Вып. 1. – С. 50-60.
14. Трифонова С.А. Субъективная ситуация: содержание, формирование, способы построения / С.А. Трифонова / Автореф. дисс. ... канд. психол. н. – Ярославль, 1999. – 22 с.
15. Знаков В. В. Психология человеческого бытия и трудные жизненные ситуации / Психология совладающего поведения // Материалы Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2007. – С. 25-34.
16. Снетков В.М. Человек и личность – конфликт развития / В.М. Снетков // Психологические проблемы самореализации личности / Под ред. Л.А. Коростылевой. – СПб. : СПбГУ, 2003. – Вып. № 7. – С. 52.
17. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения : учеб. пособ. / В.Д. Менделевич. – СПб. : Речь, 2005. – 448 с.
18. Чуносков М.О. Формування адекватної поведінки працівниками ОВС у ризиконебезпечних ситуаціях виконання оперативно-службових завдань / М.О. Чуносков / Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06. – Х. : НУВС, 2005. – 20 с.

Larionov S. O., candidate of psychological sciences

SITUATIONAL ANALYSIS OF PROFESSIONAL ACTIVITIES OF POLICE OFFICERS

The article provides an overview of theoretical research in the framework of situational paradigm. There is shown, that at the present stage of psychological support services of the militia, situational paradigm is almost never used. There are shown psychological content of situations of human life, describes the components of their structure in the article. Based on the analysis professionogram main professional activities in the MIA (investigative, operational, preventive) there are defined the psychological content of typical situations of professional staff activities. The results of empirical studies have shown that the subjective categorization service of militia employees situations occurs mainly in the space-time continuum. The data about the experience of militia employees situations performance of different genesis (space, time and communication) in axis of "threat - the loss - a challenge."

Keywords: situation, situational paradigm, subjective categorization, law enforcement.